

ONDŘEJ SVATŮN**SPOLEČNOST PRÁCE A „ŠŤASTNÍ NEZAMĚŠTNANÍ“****ZÁNİK SPOLEČNOSTI PRÁCE**

Termín „společnost práce“ se u nás ještě přednedávnem pojil hlavně s ideologií třídního boje a dnes mimoděk stále vzbuzuje představy prvomájových průvodů, budování staveb mládeže a oslav budovatelských úspěchů doprovázených zpěvem ošátkovaných souborů. Dnešní rostoucí automatizace, neustálé zvyšování produktivity práce, rozšiřování nových informačních a komunikačních technologií, ale i demografický vývoj a migrace obyvatelstva vedou k tomu, že zabývat se dnes čímkoli, co souvisí s budoucností trhu práce, se jeví jako volba značně neveselého tématu. Placená práce se stává vzácným statkem, je stále častěji privilegiem vyvolených, jde o mizející výsadu lidí dosud ještě zaměstnaných [Mareš 2004]. Označení „šťastní nezaměstnaní“ z názvu této úvahy je vypůjčeno z manifestu německého hnutí za práva na nezaměstnanost, který byl (bez uvedení autorů) přetištěn v seriózním sociologickém sborníku [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000].¹ Toto sympatické slovní spojení má odlehčit zdánlivou pochmurnost tématu, kterým je konec společnosti práce, tedy konec navyklého běhu naší současné společnosti.

Změny, které dnes postihují placenou práci a které se projevují ve všeobecném a nezvratném snižování zaměstnanosti, nejsou cyklickými výkyvy nabídky a poptávky na trhu práce, které by bylo možné chápat jen jako ekonomický problém.² Vývoj týka-

¹ Autoři textu nechali do sborníku vložit erratum, kde sdělují, že text byl zveřejněn bez jejich souhlasu a nepatřičně označen jako „originální příspěvek“. V manifestu je pak uvedena poznámka, že v roce 1973 vydal Peter-Paul Zahl v Západním Berlíně časopis *Der glückliche Arbeitslose* („Šťastný nezaměstnaný“) propagující motto „Zákaz práce pro všechny“.

² Lze se setkat s námitkou, že současné změny ve vývoji poptávky po práci mohou být jen cyklickým ekonomickým jevem a nikoli nezvratným trendem, který je podložen nasazením nových technologií ve výrobě (a už i ve službách). Technologický vývoj postihující produkci zboží dnes ale nespočívá v pouhém nahrazování lidské práce automaty. Nelze už po vzoru ludditů ničit moderní výrobní prostředky s cílem získat zpět prostor pro námezdnou práci. Moderní technologie se vyznačují tím, že je lidskou práci nelze nahradit. Lakování automobilů by jistě ještě bylo možné provádět ručně a nikoli roboty, moderní mikroprocesor nebo paměťový obvod ovšem člověk v žádném případě nevyrobí. Ve výrobcích se stále častěji setkáváme se součástkami, které při nejlepší vůli a snaze člověk už prostě zhotovit nedokáže. Důkazem toho, že lidská práce neodvratně ztrácí význam, který měla v období první i druhé průmyslové revoluce, je

jící se dostupnosti placené práce má zásadní důsledky pro proměnu celé společnosti [Maier 2000] a lze opravdu hovořit o konci éry, která slibovala řešit společenské problémy ekonomickými prostředky: „Končí jedna epocha, kterou zahájily Bismarckovy sociální zákony a která nakonec vzbudila zdání, že skutečně byla vyřešena velká úloha zajistit většině lidí život ve svobodě a jistotě na základě jejich účasti na výdělečné práci“ [Beck 2000a: 15]. Snižování celkového objemu nabízené placené práce můžeme dát jednoznačně do souvislosti s technologickým rozvojem a s automatizací výroby, které jsou doprovázeny organizačními a strukturálními změnami v globálním měřítku. Pokud se technologický rozvoj zásadním způsobem dotýká struktury moderních hospodářských organizací (v primárním, sekundárním i terciárním sektoru), nedá se očekávat, že se změny budou omezovat jen na způsob vytváření bohatství a ne už na principy jeho přerozdělování. Zasaženy budou jistě oblasti politiky, kultury, vzdělávání, a to opět v globálním měřítku, v jakém probíhají změny hospodářské.

Závěrečná fáze, kterou prožívá dosluhující společnost práce, je reflektována různým způsobem: od převažujících pocitů chliasmu po optimističtější očekávání nástupu nové civilizace. Zdá se, že autoři názorově zakořenění v marxismu (André Gorz) konec společnosti placené práce vnímají s mnohem většími obavami než ti, kdo se smiřují i se změnami tradičních hodnot a principů – např. se změnami ve vnímání soukromého vlastnictví, kreativní činnosti, demokracie (Toffler). Technologická nezaměstnanost plynoucí z vývoje ke stále dokonalejším výrobním postupům je neoddiskutovatelná. „Všichni víme, že nezaměstnanost se odstranit nedá. Když se podniku nevede, tak se propouští, když se mu daří, tak se investuje do automatizace – a zase se propouští. Kdysi se hledaly pracovní síly, protože byla práce. Dnes se zoufale hledá práce, protože tu jsou pracovní síly, a nikdo neví, kam s nimi, když stroje pracují rychleji, lépe a laciněji“ [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000: 109]. Tato formulace vystihuje stejnou myšlenku Wassily Leontiefa,³ který předpovídal, že „člověk zmizí jako významný výrobní faktor, stejně jako kdysi zmizel kůň ze zemědělské výroby, když jej nahradil traktor“ [podle Beck 2000a: 57]. Obdobně vřele se rozloučil Jacques Atalli (poradce francouzského prezidenta Mitteranda) s dělnickou třídou, když pracujícím vzkázal: „Stroje jsou nový proletariát, dělnická třída si může dojít pro propouštěcí papíry“ [podle Beck 2000a: 58]. Autor manifestu *Šiastných nezaměstnaných* nezapomněl připomenout, že automatizace přitom vždy byla snem lidstva. Před 2300 lety Aristoteles prohlásil, že kdyby každý nástroj mohl sám plnit svou funkci, kdyby tkalcovský čluněk sám běhal v osnově, potom by mistr nepotřeboval žádné pomocníky

každý mobilní telefon, který máme po ruce, každý MP3 přehrávač, každá mikrovlnná trouba nebo pračka či lednička řízená mikroprocesorem. Integrovaný obvod je tak složitý výrobek, že jej sebezručnější člověk s kleštěmi a kladivem zhotovit nesvede, je mimo jeho produkční možnosti. Objevují se další technologie (např. nanotechnologie, biotechnologie), které také mění výrobu zcela zásadním způsobem. Současné formy automatizované výroby nespočívají v substituci lidské práce, ale jsou technologicky novým způsobem produkce zboží. Je proto obtížné představit si reálný, ne katastrofický vývoj moderních technologicky vyspělých společností, který by zvrátil trend vytěsňování lidské placené práce z výroby. Stejně jako nelze očekávat, že se vrátí stav, kdy se produkcí potravin zabývala naprostá většina populace, jako tomu bývalo v dávnověku (v ČR je dnes v primární sféře, tj. včetně těžby surovin, zaměstnáno necelých 5 % obyvatelstva), není také myslitelná možnost, že by se v globální, technologicky determinované ekonomice zvyšoval podíl lidské práce ve výrobě, a diskutabilní je v tomto ohledu i vývoj ve službách.

³ Wassily Leontief (1906–1999), ekonom, působil na Harvardské univerzitě, v roce 1973 získal Nobelovu cenu za ekonomii.

a pán žádné otroky. „Nyní se tento sen splnil a všichni to považují za noční můru, protože se sociální podmínky nezměnily tak rychle jako technika“ [*Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000: 109].

Je obtížné smířit se s agónií společnosti práce i na intelektuální úrovni. Protichůdné trendy, kterých jsme svědky, představují neřešitelný paradox pro naše navyklé ekonomické uvažování: západní společnosti objektivně bohatnou jako nikdy předtím, životní úroveň dosahuje historicky nevídané výše,⁴ a přitom nezaměstnanost zachvacuje už jen nekvalifikovanou pracovní sílu, jak tomu bylo na počátku technologické nezaměstnanosti. Profesor Mareš [2004: 43] upozorňuje na to, že jsou ohroženy i profese vyžadující vysokou kvalifikaci a že „nezaměstnanost začala ohrožovat i střední třídy“. Ubývání množství placené práce tak někdy vyvolává obecný dojem, že společenská krize plynoucí z jejího ubývání by se dala vyřešit ještě důkladnějším přerozdělováním bohatství. André Gorz je pobouřen tím, že manažeři velkých firem si vyplácejí podle něj nesmyslně velké odměny: „Dá se vysvětlit mezinárodní konkurencí, že čtrnáct amerických členů správní rady za rok inkasuje částku, která odpovídá mzdám 18 000 filipínských zaměstnanců firmy?“ [Gorz 2000: 29]. Stejně tak se podivuje nad tím, že by se firmám s miliardovými obraty doopravdy vyplácelo uspořít pár haléřů na pracovním úkonu vykonaném kdesi daleko v Asii. Nepopiratelné rozvíření příjmových nůžek je sílící trend, sotva ale dnes dosáhneme toho, aby hodně vzácné profese nebyly odměňovány vysoce nad průměr. Špičkový manažer patrně bude i v nejbližších letech vydělávat tolik jako špičkový sportovec nebo jako hvězda populární hudby či filmu. Je také otázkou, zda by 18 000 filipínských zaměstnanců oné americké firmy mělo vůbec nějakou práci z domácích zdrojů. Rozdíl v postavení nekvalifikovaného a kvalifikovaného pracovníka zmiňoval už před více než čtyřiceti lety Jean Fourastié, jehož nelze z přehnaných sympatií k liberalismu a volnému trhu podezřívat: „Práci pomocného dělníka zhodnocuje inženýr, vedoucí pracovník, štáb techniků, kteří jeho práci připravují, řídí a kontrolují. Technik se může v nejhorším případě obejít bez pomocného dělníka, ale pomocný dělník bez technika je odsouzen k hladu, protože nezná vědecké metody“ [Fourastié 1969: 110].

Globalizovaná ekonomika, často považovaná za příčinu všeho společenského zla, se sice opravdu vyznačuje mimořádně rychlými přesuny kapitálu po celém světě, o nichž se zmiňuje i Gorz, ale krize společnosti práce, o které se dnes hovoří, je způsobena hlavně ztrátou pracovních příležitostí v zemích, kde jsou náklady na práci vysoké (z hlediska investora) a kde se nasazení nových technologií rychle vyplácí. Uzavřít a oddělit jednotlivé regiony globálního světa dost dobře nelze (tedy alespoň ne mírovými prostředky) – „globální vesnice“ se stala skutečností právě díky novým technologiím. Vysoké zdanění práce ve vyspělých zemích je nešťastným opatřením politiků naslouchajících některým národohospodářským poradcům: zdanění práce má údajně přinést prostředky na podpory v nezaměstnanosti. Docela logický se přitom zdá návrh německých Zelených, který zmiňuje Beck [2000a], podle něhož by zdanována měla být hlavně potřeba přírodních zdrojů a daňově zvýhodněna lidská práce. Beck připo-

⁴ Stále častěji se však objevují obavy, že současný blahobyt západní společnosti je neudržitelný hlavně vzhledem k ekonomickému nástupu Číny. Podle GABORA STEINGARTA [2006] jsou oříšeny ekonomické i mocenské základy USA právě globálním vývojem, na němž dosud jejich ekonomika vydělávala.

míná, že dosavadní evropské daňové systémy zaměstnavatele kupodivu trestají právě za činnost, kterou jinde a z vlastních rozpočtových prostředků nákladně podporují: vytvoření pracovních příležitostí je následně zatíženo vysokými odvody, zatímco automatizace a rušení pracovních míst jsou daňově výhodné. Rozhodnutí, zda je výhodnější investovat do technologií, nebo do nových pracovních míst, je vinou současných daňových systémů jednoznačné.

Perspektivy dalšího vývoje zaměstnanosti v „kapitalismu bez práce“ jsou podle Ulricha Becka málo povzbudivé: „Krutá pravda zní, že velká část obyvatelstva přijde o své pracovní místo. Bude se to týkat zvláště těch, kdo nestačí vysokým výkonnostním standardům této společnosti“ [Beck 2000b: 54]. Nutnost, aby člověk pracoval neustále na samé hranici svých schopností a hájil tak bez přestání svou pracovní pozici, je přitom již delší dobu pro současnou společnost práce typická. Jakmile schopnosti pracovníka ochabují nebo nejsou na výši doby, musí postižený počítat s tím, že sestoupí na nižší místo, nebo bude muset odejít [Fourastié 1969: 152].

ŘÁD A CHAOS

Technologické změny, které proměňují lidskou práci a zbavují člověka pocitu tvůrce hodnot, mají vliv i na porozumění lidí tomu, v jaké společnosti žijí. Antické pojetí řádu vycházelo z toho, že právě to, co je trvalé a zákonité, představuje i dobré a krásné. Žádoucí nebyla změna, ale trvání. Poznávat zákonitosti světa a odhalovat vyšší řád věcí bylo nejdůležitější činností svobodného člověka, od níž ho neměla odvádět nízká práce a honba za ziskem. Svobodný člověk, který měl ovšem k ruce alespoň jednoho nebo dva otroky, nemusel ztrácet čas žádnou výdělečnou činností. Podle Aristotela byl občanského stavu zbaven člověk námezdně pracující a někdy i svobodný řemeslník [Nippel 2000: 57]. Antické pojetí řádu tak bylo naprosto statické, nebylo v něm místo pro pokrok ani společenský, ani technologický. Práce představovala podřadnou činnost svěřenou otrokům a rozhodně nebyla mobilním kanálem. Společenský vzestup jedince byl možný výhradně díky politickým nebo vojenským výkonům, ale nikdy nebyly oceňovány a uznávány výkony pracovní [Maier 2000: 70]. Takováto společnost nemohla dojít k názoru, že sledovat osobní (hmotný) prospěch slouží celku [Maier 2000: 71]. Za zdroj blahobytu byla až do středověku považována příroda (nebo boží prozřetelnost), ale ne vlastní pracovní činnost člověka. Majetek zdědíme, dostaneme darem, vyženíme nebo vyvdáme, získáme od panovníka nebo při dobovačném tažení, ale těžko si majetek a s ním spojené společenské postavení a třeba i moc „vyděláme“ vlastní prací.

Moderní společnosti jsou založeny na myšlence pokroku. Věci je možné změnit, lze je i změnit k lepšímu, to se dokonce velmi často děje. Původcem změny je člověk a činnost, kterou člověk přetváří své okolí (k lepšímu), nazveme prací. Práci jako ústřední produkční princip na její až dodnes výsostné postavení vyzdvihl Hegel a práce také tvoří základ Marxových teorií měnících společnost [Liessmann 2000: 97; Sobotka 1964]. Teprve tehdy, když je uznán princip tvůrčí lidské práce jako součást společenského řádu, může vzniknout nový způsob uvažování o společnosti, který nazýváme ekonomickou vědou. Ekonomické uvažování, jak je známe dnes, je založeno na uznání

principu směny, výroba a směna lidmi vyrobených produktů tedy tvoří řád moderní společnosti.

Nelze jednoznačně rozhodnout, zda duch kapitalismu byl opravdu produktem protestantské etiky (Weber), nebo spíš následkem technického rozvoje (Mumford). Změna ve vnímání společenského řádu ale jistě souvisí s rozšířením masové námezdní práce, která do značné míry s technologickým rozvojem souvisí (manufaktura, pohon strojů pomocí transmise, koncentrace pracovní síly blízko pracoviště). Vysvětlování nového, kapitalistického společenského řádu pak vychází z kategorií dobra a zla, které jsou definovány vztahem k výrobním prostředkům, a práce je ústřední hodnotou, od níž se odvozují hodnoty další. „Jedinou ekonomickou hodnotou je lidská práce, leč tato hodnota je vzácná,“ tvrdí Fourastié [1969: 73], v marxistickém pojetí se od práce odvozují také všechny další hodnoty – např. i estetické nebo kulturní.

Jakkoli byl vývoj kapitalistické společnosti neboli společnosti práce v některých svých fázích nehumánní, vytvořil pevnou a obecně přijatou představu o tom, kde žijeme, jak svět funguje. Mohly se vést spory, jaký způsob rozdělování vytvořeného bohatství je spravedlivější, spory o formách vykořisťování a o možnostech nastolení nových pořádků, kde by moc byla rozdělena jiným způsobem. „Velké revoluce a rozsáhlé procesy změn té doby byly určovány tím, že zde byly nové síly, které se je pokoušely prosadit. Tyto síly, opírajíce se o nové nauky o společnosti, usilovaly o nový řád ve státě, společnosti i v hospodářství. [...] Alternativy nahrazující už překonané se uskutečňovaly na základě tlaku zespoda; tlaku liberálního měšťanstva (opřené o Locka, Adama Smitha a celou tradici osvícenství) a pak i tlaku proletariátu, který se ozbrojil také třeba myšlenkami Marxe a Engelse“ [Meier 2000: 77–78]. Svět byl pro vnímání svých občanů polarizovaný a poměrně čitelný, stálo tu proti sobě staré a nové, levice proti pravici, dobré proti špatnému. Dnes nic podobného nevidíme. Jsou zde sice protiklady, ale spíš „taktické“. „Jsou tu nové síly, nový průmysl, nové hospodářské formy, ‘globální hráči’ – ale žádný etablovaný, obsáhlý společenský koncept, k němuž by se vztahovaly, žádná představa řádu, k němuž by ... dospívaly. A žádné skupiny, od nichž nebo v jejichž zájmu by se odvíjely politické debaty“ [Meier 2000: 78].

Kapitalismus bez práce, jak o dnešku hovoří Ulrich Beck, je společnost bez jasného řádu. Společnost bez řádu dnes z praktických důvodů označujeme jako společnost postmoderní, toto slovo ale může být také pouze pojmenováním pro období přechodu, tak postmodernu vidí Martin Albrow [Albrow 2000: 33]. Modernu tedy chápeme jako společnost založenou na řádu, zatímco pro postmoderní společnost je typický chaos. Beckova reflexivita, kdy společnost bere sebe samu jako problém [Beck 2000b: 46], je do značné míry jiné pojmenování tohoto pocitu ztráty přehledné struktury, která pomáhá členům společnosti problémy odstraňovat, nikoli dávat jim vznikat. Dezintegraci společnosti dává do souvislosti se změnami v chápání práce Wilhelm Heitmeyer: „Až dosud integrace probíhala ve spojitosti s trhem práce, a uznání bylo formulováno vzhledem k potřebám společnosti a k sociální prestiži. Co se však stane nyní, když tento mechanismus pro nezanedbatelný počet skupin již neplatí?“ [Heitmeyer 2000: 132]. V antice by bylo radou, aby člověk hledal uznání na válečném poli nebo v bádání o věcech veřejných, hodnotové struktury dnešní společnost práce jsou ale vinou rostoucí technologické nezaměstnanosti odsouzeny k rozpadu a zásadní transformaci.

Proměny práce a proměny hodnotových struktur se bezprostředně dotýkají i politického systému moderních demokracií a rozhodně jej budou ovlivňovat. Alvin Toffler předpokládá, že nastane změna ústavy USA a přechod k politickému systému, který nazývá „polopřímá demokracie“ [Toffler 2001: 89–100].

Dojem chaotičnosti a zmatečnosti dnešního světa může opravdu vznikat z nesouladu mezi hospodářskými a politickými systémy dnešní společnosti. Ekonomický řád, kterému rozumíme, patří do období Tofflerovy „druhé vlny“. Demokracie a sociální stát evropského střihu si stále méně dokážou poradit s chaosem vznikajícím z trouchnivění základní ekonomické pravdy moderní průmyslové společnosti, kterou bylo: lidská práce je směňována na trhu práce a za svůj pracovní výkon je člověk (někdy i spravedlivě) odměňován.

Beck rozlišuje tři skupiny lidí podle jejich úspěchu na globálním trhu: vítězové, výkonná elita pracující pro vítěze globalizace a rostoucí skupina poražených, tj. lidí, kterých už není zapotřebí [Beck 2000b: 53]. Sociální stát je nastaven jako stát průměrného občana, výrobce a konzumenta, který se chová podle ekonomických pouček. Toto uspořádání však nerespektuje mocenské posuny, jimiž se globalizovaný svět vyznačuje – průměrný občan už není základem společnosti.

Ulrich Beck pro označení nynější civilizační fáze razí termín „riziková společnost“ [Beck 2004]. Tento termín rovněž vyjadřuje obtížnost nalézt srozumitelný řád ve společnosti, ve které nemůžeme s přijatelnou pravděpodobností už ani předpovídat možná rizika. Riziková, reflexivní, postmoderní společnost – všechny tyto názvy se snaží vyjádřit absenci pochopitelných společenských pravidel, která by nám dovozovala zkonstruovat přehledný obraz společnosti, jemuž bychom mohli rozumět. Problémem je, že pro příslušníky jiných civilizačních okruhů, které nejsou součástí „třetí vlny“ vysoce technické společnosti, je nepřítomnost jednoduchého společenského řádu vyjádřeného ve srozumitelné ideologii nejen nepochopitelná, ale i provokující. Nemožnost nalézt centra zla, protože globalizovaná ekonomika není z principu vázána na konkrétní lokality, vede nepřátele „nové civilizace“ (Tofflerův termín) k tomu, že se snaží zlikvidovat cokoli, co je její součástí. Pokud nedokážou useknout hlavu naší společnosti, která jim připomíná bájnou hydru, musí ji zničit celou.

SYMBOLICKÁ PRÁCE

Pro odlišení kvalitativně různých fází vývoje lidské společnosti používají Alvin a Heidi Tofflerovi označení „vlny“. První vlna označuje společnost zemědělskou, která trvala tisíce let, druhá vlna je termín pro společnost průmyslovou, jež obsáhla pouze tři stovky let. Třetí vlna – období, v němž se nacházíme my – je charakterizována nástupem nových technologií, automatizací výroby a změnou společenských vztahů (postihuje například i instituci rodiny) [Toffler 2001]. Nástup třetí vlny znamená i přechod „nové civilizace“, která s sebou přináší kromě jiného také zásadní proměny práce: „Transformuje se i práce. Fyzická práce, k níž stačila nízká úroveň dovednosti a která byla v zásadě zaměnitelná, byla hnací silou druhé vlny. Masové vzdělání v továrenském stylu připravovalo dělníky na rutinní práci založenou na opakování jednoduchých úkonů“ [Toffler 2001: 40]. Toffler hovoří o „supersymbolických činnostech“, kterými označuje nově definovanou práci, a navazuje tak na terminologii Jeana

Fourastiého, který nový typ práce označoval za práci symbolickou: „(Práce) sestává stále více z ovládní symbolů v prostředí, jež vyžaduje intenzivní pozornost“ [Fourastié 1969: 34].

V Tofflerově supersymbolické ekonomice zastarává nejen tradiční pojetí zaměstnanosti, ale i pojetí práce – tj. obsahu vykonávaného zaměstnání. Nelze už jednoduše oddělovat práci manuální a práci symbolickou, protože nové technologie pronikají do všech oblastí produkce i služeb. Moderní farmář musí pracovat s počítačovými programy, které optimalizují např. krmné dávky nebo postup polních prací v závislosti na vnějších proměnných. Dnešní automobil od opraváře vyžaduje značnou míru porozumění moderním diagnostickým postupům. Nárůst „symbolických forem“ práce ovšem může v pracovníkovi vyvolávat novou formu odcizení, která nepramení z odnímání jakési jím vyprodukované nadhodnoty ani z toho, že by neviděl celý výsledek své práce, jak tomu může být v práci „rozdrobené“ [Friedmann 1970]. Pracovník se v poslední době stává spíše téměř odosobněným prostředníkem mezi různými technologiemi. Jeho úloha ve výrobním procesu začíná být zanedbatelná. Přestože do jisté míry rozumí používaným technologiím, nechápe jasně svou roli – pokud o krmných dávkách rozhoduje počítačový program, pokud poruchu motoru diagnostikuje počítačový program, co se vlastně očekává od lidského pracovníka? Celá produkce se stává do sebe zacykleným tajemstvím, kterému průměrný pracovník nerozumí. „Švec nebo truhlář ctili své řemeslo. A dělníci v docích ještě mohli být pyšní, když viděli sjíždět do vody nádhernou loď. Tento pocit užitečnosti už v 95 procentech všech zaměstnání není“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 111–112].

Je vhodné zdůraznit, že za symbolickou práci není považována práce virtuální. Ani Fourastié, ani Tofflerovi si pod symbolickou prací nepředstavují práci předstíranou, ne opravdovou, ale vyjadřují její nový obsah: posun od zpracování hmoty, materiálních výrobků ke zpracování informací, symbolů. O symbolické práci nebudeme hovořit tam, kde jde o práci v ekonomice černé nebo šedé, kde chybějí přesně vedené statistické přehledy, přestože není vyloučeno, že by se část z celkového množství uvolněných pracovních sil mohla nakonec uplatnit právě tam. Symbolická práce se ze své podstaty vzdaluje jednodušším úkonům s nástroji a materiálem, je nutně součástí nebývale komplexních a složitých procesů, které jsou pro většinu pracovníků úplně nečitelné a neproniknutelné. Řízení hospodářství formou státních ingerencí nebývá úspěšné právě proto, že se odehrává na jiných úrovních, než na jakých probíhá skutečný vývoj. Omezuje je perioda volebního období politiků, je omezeno regionálně a také redukcí složitosti problémů na předvolební programy stran. Nebezpečí plynoucí z podcenění složitosti hospodářského systému si uvědomoval Fourastié: „Je totiž iluzorní chtít napravovat nedokonalost, aniž zacházíme správně se složitostí“ [Fourastié 1969: 115].

Dlouhodobě budované povědomí společnosti o důležitosti práce a přežívající představa o tom, co dnes vlastně práce je, vede k neustálým pokusům vytvářet nové „tradiční“ pracovní příležitosti nebo přeškolovat nezaměstnané na „novou“ práci, která je ovšem definována úřednický. Rekvalifikační kurzy mohou jistě produkovat absolventy připravené vykonávat „symbolickou práci“, avšak tato práce často neexistuje nikde jinde než v plánech těchto ministerských odborů a byla vymyšlena různými experty a poradci specializujícími se na oblast rekvalifikací, na rozvoj lidských zdrojů, na celo-

životní vzdělávání. Přínos takových programů je alespoň v tom, že poskytují dobré pracovní příležitosti těm, kdo je vymýšlejí, řídí a organizují. „Přepočítejme si jednou, kolik peněz získaných od daňových poplatníků a podniků se celkem vydává na ‘nezaměstnanost’, a vydělme tuto částku počtem nezaměstnaných: no, je tam rozhodně více nul, než kolik jich najdeme na našich kontech [tj. na kontech nezaměstnaných – O. S.]. Neplatí se v první řadě za prospěch nezaměstnaných, ale za šikanující kontrolu, za neúčelné schůzky, za takzvané ‘přeškolovací, vyškolovací a doškolovací programy’, které přicházejí odnikud a nikam nevedou, platí se za zdánlivá zaměstnání se zdánlivou mzdou, a to jen proto, aby se uměle snížily statistiky. Tedy jen proto, aby se udržel klamný obraz o ekonomice“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 113]. (Zde je zapotřebí zmínit také Becka [2000a: 9]: „Žijeme v době statistické konstrukce reality, a tak alespoň při mezinárodních srovnáních je nedůvěra nejdůležitější občanskou povinností.“)

Je celkem jedno, zda se politikové řídí radami svých neoliberalních nebo keynesiánských (či přímo marxistických) poradců. V oblasti práce a zaměstnanosti hrají politikové svou hru téměř mimo hrací plochu – vzhledem k zásadnímu odklonu od práce tradiční k práci symbolické. Věrní staré představě, podle níž je člověk zakořeněn ve výdělečné práci, nesledují možnost, že pro člověka nemusí být tak nutné pracovat, jako je pro něj nutné získávat prostředky na obživu – a to jsou dvě různé věci, jak je často vidět na přístupech celých společenských skupin k práci a k sociálním podporám. Na tento rozpor upozorňuje Ralf Dahrendorf [podle Mareš 2004: 43]: „Moderní společnosti jsou společnostmi práce budované kolem pracovní etiky a profesních rolí, ale jsou také ovlivňovány vizí a dnes i zřetelně rostoucí reálnou perspektivou světa bez práce. [...] Ve skutečnosti se stává z břemene privilegiem.“ Ať klasické nebo symbolické, produktivní práce bude stále méně. Marketingoví odborníci dnešní politiky by si měli ujasnit, zda nakonec nenabízejí produkt, o který třeba velký zájem ani není. „Jestliže je nezaměstnaný nešťastný, není to kvůli tomu, že nemá práci, ale že nemá peníze“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 112].

PRÁCE A BOHATSTVÍ

Číslovka „40 000“ v názvu knihy Jeana Fourastiého *40 000 hodin* [Fourastié 1969] znamená celkovou dobu, kterou průměrný pracující člověk 21. století stráví výdělečnou prací. Fourastié přitom nepopisuje radostnou utopii budoucí společnosti volného času, ale kriticky se zabývá otázkami práce a její transformace, přičemž neponechává stranou očekávané dopady na možné formy budoucí společnosti. V roce 1965, kdy vyšel francouzský originál knihy, by „již známá technika mohla uživit 50 až 80 miliard lidí“ [Fourastié 1969: 12]. Už v polovině 20. století byla produktivita práce v USA tak vysoká, že se další zvyšování výroby mohlo zdát samoučelné: „Méně než desetina obyvatelstva Spojených států stačí k tomu, aby vyrobila podstatnou část továrního zboží a obstarala zmechanizované služby“ [Mumford 1947: 253]. Nový ekonomický člověk je však naštěstí obdařen vlastností, která dovoluje jakékoli zvyšování produkce nade všechny meze: „Již lze charakterizovat jeho [rozumí se ‘nový homo oeconomicus’ – O. S.] hlavní vlastnost: je to *nenasytnost*“ [Fourastié 1969: 28]. Na tento fakt

později upozorňuje Beck [2000a: 75]: „Společnost práce znamená zároveň a stále více společnost konzumní.“⁵

Změnami procházejí kromě pojmu práce i pojmy vlastnictví a bohatství. Posloužíme-li si periodizací dějin lidské společnosti, jak ji nabízí Toffler⁶ [2001], potom pro období první vlny (pro období zemědělské) jsou tím, co můžeme považovat za charakteristický majetek, přisvojené *přírodní zdroje*. Za bohatého je považován ten, kdo disponuje půdou, nalezišti surovin, zvířaty, ale i lidmi, kteří pro něj vykonávají práci. Vlastnit otroky je pro boháče zemědělského období nutnost, pokud má účelně využívat pozemky, které mu patří. Bohatství může samozřejmě druhému odejmout ten, kdo má fyzickou nebo vojenskou převahu. Se svým bohatstvím může člověk té doby zacházet volně – nutnost odvádět nějaké dávky nebo služby je znakem poddanství a podřízenosti.

V období druhé vlny, pro něž je příznačné využívání strojů a jehož začátek můžeme časově řadit do období průmyslové revoluce (přestože základy této epochy sahají ještě do doby před polovinou 18. století, kam bývá začátek průmyslové revoluce umístován ve spojení s vynálezem parního stroje), se vytváří nový typ vlastnictví: je jím vlastnictví *výrobních prostředků*. Jako pohodlnější (a humánnější) forma disponování s lidmi, kteří jsou stále nutní pro produkci nového bohatství, se ukazuje námezdní práce. Člověka už není nutné přímo vlastnit jako otroka, protože si ho lze na určitou dobu najmout. Odpadá tím také dřívější nutnost nějakým způsobem se o vlastněného, a tedy zcela závislého člověka starat. Nastupují směnné vztahy a vyvstává možnost i nezbytnost tyto vztahy kvantifikovat a racionalizovat.

Nakládání s bohatstvím je v období druhé vlny komplikovanější. Bohatství je reprezentováno kapitálem, který je kvalitativně jinou formou bohatství než bohatství odvozené pouze na ovládnutí přírodních zdrojů. Objevují se jiné formy vlastnictví, než které představovalo vlastnictví individuální. Možnost disponovat majetkem bývá omezoována zákonnými pravidly. Stále větší mírou se do výkonu vlastnických práv vkládá nový kolektivní „supermajitel“ – stát. Legální ekonomika je regulována hlavně daňovými opatřeními a řadou dalších povinností, jejichž neplnění může být opět hlavně finančně postihováno.

Rozšiřování moderních informačních a komunikačních technologií a jejich dopad na nástup masové automatizace jsou příznačné pro období, v němž žijeme my. Počátek této éry spadá do poloviny minulého století; Toffler ji nazývá třetí vlnou a ukazuje její zásadní odlišnosti od epoch předcházejících. Pro produkci bohatství už není výhradně nutné ani vlastnit, ani na trhu práce najímat lidskou pracovní sílu. Významnou formou bohatství je bohatství nehmotné – know-how, duševní vlastnictví vůbec (ochranné známky, patenty, průmyslové vzory). Zvláštní vlastnost této nové formy

⁵ Úvahy o nenasytosti a neukojitelnosti lidské spotřeby mají však ještě mnohem hlubší historické kořeny – např. v tomistickém rozlišování bohatství na „přirozené“ (jídlo, pití, oblečení) a „umělé“ (jako jsou peníze) a v nemožnosti dosáhnout uspokojení pomocí umělého bohatství (Tomáš Akvinský se tímto problémem zabývá v *Summa Theologica*, Pojednání o štěstí, ale kořeny této dichotomie sahají k Aristotelovi).

⁶ Volbu způsobu produkce a technickou úroveň společnosti jako kritérium periodizace dějin lidské společnosti najdeme ovšem už dříve – Lewis Mumford používá označení *eotechnická*, *paleotechnická* a *neotechnická* fáze ve vlastní periodizaci, Werner Sombart podobně periodizuje historickou éru charakterizovanou rozvojem tovární produkce, akumulací kapitálu a budováním tržních vztahů na raný, rozvinutý a pozdní kapitalismus – toto členění používá pak i např. Lenin.

bohatství vyzdvihuje Toffler, jde vlastně o oddělování bohatství od vlastnictví:⁷ „To, co činí ekonomiku třetí vlny revoluční, je skutečnost, že zatímco půda, práce, suroviny a dokonce i kapitál můžeme chápat jakožto vyčerpitelné, poznání je prakticky nevyčerpitelné. Na rozdíl od jedné vysoké pece nebo výrobní linky mohou jednoho a téhož poznatku využít dvě společnosti zároveň. Mohou jej dokonce využít k tomu, že budou vytvářet ještě více poznání – a proto se ekonomické teorie druhé vlny, které se zakládají na konečných a vyčerpitelných vstupech, nedají aplikovat na ekonomiky třetí vlny“ [Toffler 2001: 38]. Vlastnictví nabývá složitých podob a kolektivizuje se pomocí investičních fondů. Ve Spojených státech tak k největším vlastníkům patří penzijní fondy. Kapitál se mění v investice, kapitalista v investora. Majetky jsou spravovány manažersky a zásadní rozhodnutí, která se týkají strategického užití bohatství, provádějí lidé, kteří nejsou přímými vlastníky svěřených prostředků. Práce těchto lidí je potom honorována v historicky nebývalé výši. Vlastnická práva jsou vlastně delegována profesionálním manažerům, na výnosech se pak podílí stát nebývalým daňovým zatížením ve všech formách. K „vítězům globalizace“ patří i vysoce kvalifikovaní odborníci, kteří jsou nezbytní pro strategické rozhodování, a „topmanažeri a investoři se s nimi musejí dělit o moc, protože jejich znalosti a nápady jsou pohonnou hmotou naší informační společnosti“ [Rifkin 2005: 159].

Jakmile se bohatství proměnilo v „duševní vlastnictví“, v informace, je těžké je nějakým způsobem lokalizovat – jedním z rysů globalizované ekonomiky je enormní mobilita bohatství. Supersymbolická práce, jak zní Tofflerův termín, není vázána na konkrétní místo. Ostrovy hi-tech, nejmodernější technologie, se budují i v rozvojových zemích, např. v Indii. Rifkin zmiňuje rozhovor s Paulem Saffem, ředitelem *Institute for the Future*, který si všimá vzniku obdobných enkláv i v USA. Lidé v takovýchto enklávách pracují za platy obvyklé ve velkých firmách v New Yorku, zatímco vedle nich žijí sousedi vydělávající si smažením hamburgerů v místní restauraci rychlého občerstvení [Rifkin 2005: 161]. Další proměnou prochází i vztah k lidem: není zapotřebí je vlastnit a už není zapotřebí ani jich tolik zaměstnávat. Velké množství lidí je jako pracovní síla, jak byla chápána v období druhé vlny, pro zaměstnavatele prostě naprosto zbytečných. Lidé jsou přitom stále potřební jako spotřebitelé a jako voliči.

JAK ZAMĚSTNAT NEZAMĚSTNANÉ

Kvůli uchování společenského smíru usilují dnešní vyspělé státy o nalezení možných řešení jak vytvořit další „náhražková“ pracovní místa, která by nahradila ta, která zanikla vinou technologického vývoje. Nepotvrdila se očekávání Daniela Bella [1973], který doufal ve velkou schopnost terciární sféry absorbovat pracovní sílu uvolněnou ze sféry sekundární. Technologický rozvoj postihuje i terciární sféru tak, že v ní stagnuje, nebo dokonce klesá počet zaměstnaných lidí. Rifkin [2005: 121] uvádí příklad americké internetové banky NetBank, která spravovala 2,4 miliard dolarů vkladů. Klasická banka této velikosti by měla mít přibližně dva tisíce zaměstnanců, NetBank si vystačila

⁷ Bohatství a vlastnictví nebyly totožné pojmy; např. už u Marxe: komunismus měl být bohatou společností, kde by neexistovalo soukromé vlastnictví, jedinec by tedy byl bohatý, protože by uspokojoval do sytosti všechny své potřeby, aniž by výrazněji něco vlastnil.

se sto osmdesáti spolupracovníky. Do fáze komerčního využití se dostávají systémy pro hlasovou komunikaci, tj. včetně schopnosti rozpoznávání lidského hlasu.

V USA a ve Velké Británii se hodně očekává od tzv. „třetího sektoru“ (jako třetí je nazýván zřejmě proto, aby se odlišil od sektoru privátního a sektoru státního). Jde o práci v organizacích, které se starají o obecné blaho (péče o znevýhodněné spoluobčany, zapojování členů menšin do většinové společnosti, práce s drogově závislými atd.). Tato práce bývá často dobrovolnická, ale neustále roste počet lidí, kteří v takovýchto organizacích získali práci placenou. Za rozvoj tohoto sektoru se přimlouvá Rifkin [2005: 201–203]. Ulrich Beck propracovává obdobný koncept „občanské práce“ a domnívá se, že i za práci pro společnost by měl být poskytován plat. Výdělečná práce by podle něj neměla být nutností a fenomén masové nezaměstnanosti nemusí být vždy interpretován jako katastrofa, ale jako možná šance vývoje. „Naše společnost by neměla být vymezována výlučně výdělečnou prací. [...] Před industrializací se kvalita života neodvíjela od práce“ [Beck 2000b: 55]. Novost Beckovy koncepce „občanské práce“ ovšem zpochybňuje další německý sociolog Peter Gross, podle něhož jsou podobná řešení stará téměř sto let: „Záhy po 1. světové válce proběhla diskuse o dobrovolné a povinné sociální a pracovní službě, která se dnes euforicky nazývá občanskou prací“ [Gross 2000: 112]. Ve fungování modelu občanské práce příliš nevěří ani Claus Offe, který navrhuje řešení založené na „svobodě volby“: „... každý občan má nárok na omezenou dobu vystoupit z výdělečného života, aniž by tak byl okamžitě bez jakéhokoli příjmu“ [Offe 2000: 202]. Určitou realizovanou formu „občanské práce“ přitom už představuje americký *Workfare* uvedený do praxe během funkčního období prezidenta Clintona v červenci 1996. Nárok na základní finanční výpomoc (*welfare*) je vázán na povinnost odpracovat pro obec nebo pro oficiálně uznanou organizaci třetího sektoru určitou dobu bezplatně nebo jen za symbolickou odměnu [Gorz 2000: 114].

Důslednější než snaha vytvářet nějaké zdánlivé činnosti pro nezaměstnané se zdá návrh rovnou vyplácet určitou finanční částku každému člověku ve formě „existenčního příjmu“. O tuto možnost se zasazuje také autor manifestu *Štátných nezaměstnaných* (viz výše) a koneckonců v dnešních bohatých státech beztak existuje nárok na existenční minimum, které svého příjemce ovšem spíše stigmatizuje. André Gorz se přimlouvá za výplatu zaručeného, dostatečně vysokého základního příjmu, který by naopak příjemce neutil k přijetí jakékoli práce za jakýkoli plat, ale osvobodil by ho od tlaků trhu práce a „každému jedinci by dovolil kdykoli se rozhodnout mezi užitnou hodnotou svého času a jeho směnnou hodnotou“ [Gorz 2000: 115–116]. Podobné myšlenky opět nejsou úplně nové: Fourastie připomíná, že společnost se dnes zavazuje žít i neproduktivní síly – sirotky, nemocné apod., a „je tedy správné, je-li těmto lidem umožněna spotřeba již jen z důvodu jejich existence, aniž by byli dotazováni na svůj podíl na výrobě“ [Fourastie 1969: 81]. Mumford se pak přímo ptá: „Dáváme alespoň minimum potravy, přístřeší a lékařského ošetření zločincům, kteří se zjevně provinili proti zájmům společnosti; proč bychom to tedy měli odpírat těm, kdo jsou leniví a tvrdohlaví?“ [Mumford 1947: 433]. Tito autoři se tak přímo staví za právo jednotlivce nebýt cejchován za to, že se nezařadí do společnosti práce. Některým nezaměstnaným je dokonce příjemné vymánit se z tlaků, které na své zaměstnance vyvíjí jejich zaměstnavatel, nechtějí se podřítit moci manažerů a neimponuje jim ani způsob jejich života. Nechuť k tomu, aby byl pro-

střednictvím práce začleňován do společnosti, o jejíž životní styl vůbec nestojí, opět pregnantně a bez servítků vyjadřuje „šťastný nezaměstnaný“: „Před třemi sty lety rolníci závistivě okukovali knížecí zámek. Právem se cítili vyřazeni z bohatství knížete, z jeho ušlechtilé zahálky, z kontaktů s jeho dvorními umělci a kurtizánami. Kdo by chtěl dnes žít jako vystresovaný manažer, kdo si chce cpát hlavu nesmyslnými řadami čísel, kdo by chtěl spát s jeho odbarvenou sekretářkou, pít jeho pančované bordeaux a zdechnout na jeho infarkt?“ [Die Glücklichen Arbeitslosen 2000: 118].

Článek profesora Mareše [2004] je zakončen přehledem scénářů, které nabízejí alternativu k placené práci: Giddensův stát sociálních investic [Giddens 2001], Beckův koncept občanské práce [Beck 2000b] nebo koncept „základního příjmu“ nevázaného na placenou práci, který navrhuje Offe [1996]. Není vyloučen vývoj k přijetí nezaměstnanosti jako daného stavu, který nelze změnit – Ralf Dahrendorf odhaduje, že v běžném pracovním poměru nebude zaměstnáno ani více, ani méně než 50 % práce-schopné populace [Dahrendorf 2000: 92]. Individuální identita nebyla a ani v budoucnosti nemusí být odvíjena od placené práce a mohla by se odvíjet od jiných aktivit. Představu budoucí plně zaměstnanosti v globální ekonomice je nutné bez velkého žalu opustit, přestože se dnes taková úvaha ještě zdá příliš buřičská.

ROZDĚLENÍ MOCI VE SPOLEČNOSTI BEZ PRÁCE

Pro efektivní uplatňování moci je rozhodující kontrolovat ty vzácné zdroje, po nichž panuje vysoká poptávka. Prvořadý je tedy samozřejmě základní existenční zájem – být naživu. Možnost rozhodovat o životě druhých je projevem moci absolutní. V úvahách o proměnách práce je zapotřebí omezit se na poněkud méně zásadní projevy moci, které o životě jednotlivce rozhodují už přece jen zprostředkovaně. Rozhodně významným znakem faktické moci je možnost kontrolovat zdroje nutné k životu, nebo přímo ovlivňovat produkci těchto zdrojů. Zde bude vhodné podržet se dříve používané Tofflerovy periodizace dějin lidské civilizace. Tato periodizace dovoluje přiřadit určitému dominantnímu způsobu produkce odpovídající typ „bohatství“, tj. jeho rozhodujícího zdroje. Každý typ bohatství pak přináší jemu odpovídající formy uplatňování moci.

Pro první vlnu, kterou Toffler označuje jako období zemědělské civilizace, byly určující zdroje přírodní (pole, rybník, les, důl) a nejefektivnějším uplatněním moci bylo fyzické ovládnutí lidí. Bylo zapotřebí donutit jiné lidi k práci na polích, starat se o domácí zvířata, těžít suroviny, přepravovat je, uskladňovat věci atd. Moc ve společnosti držel ten, kdo dokázal nejlépe využívat maxima těchto přírodních zdrojů. Prostředkem pro využívání těchto zdrojů byla lidská práce, mocní tedy dokázali přinutit fyzickou silou méně mocné k tomu, aby pro ně pracovali.

Průmyslová produkce, typická pro druhou vlnu, využívá pro uplatnění moci novou instituci, jíž je trh práce. Jednotlivci relativně svobodně nabízejí svou práci za finanční odměnu. Typickou formou bohatství je kapitál. Mocenský konflikt tohoto období je reprezentován třídním bojem, přičemž mocní disponují kapitálem a mohou řídit a využívat práci jiných tím, že tuto práci nakupují, směňují ji za peníze potřebné k nákupu životních potřeb. Proletariát se učí využívat své moci majitele nejdůležitější pracovní síly (lidské), kterou může organizovaně odnímat (stávka).

Technologický pokrok charakterizující období třetí vlny přetváří v cenný zdroj znalosti a informace. Zatímco potřeba lidské práce se neustále snižuje, narůstá význam špičkového know-how, expertních znalostí a vědy. Významným projevem moci je kontrola produkce znalostí a jejich šíření. Trh práce ztrácí na významu, protože už nelze kupovat měřitelnou dobu jakési abstraktní „společensky nutné práce“, která patří k ústředním pojmům ekonomické pracovní teorie hodnoty. Začíná se hovořit o symbolické práci (Fourastié) a i klasický pojem kapitálu, jak s ním pracuje Marx, je nutné rozšiřovat. Objevují se nové formy „kapitálu“ – kulturní, sociální (Bourdieu). Tyto nové termíny mají pomoci doplnit mezery v analýzách společnosti, které už nedokáže vyplnit „klasická“ ekonomická teorie. Nové teorie o fungování hospodářství se obohacují o pojmy vyhrazené dříve sociologii: Gery Becker, nositel Nobelovy ceny za ekonomii, do svých teorií zapracovává lidský a společenský kapitál [Becker 1997]. „V začátcích průmyslového věku o hospodářství rozhodovali výhradně vlastníci kapitálu a výrobních prostředků. V polovině našeho století [myšleno 20. století – O. S.] pak nějaký čas svou moc museli sdílet s dělníky, jejichž rozhodující role ve výrobě jim zajišťovala určitý vliv na podnikové rozhodování a na rozdělování zisku. Nyní, když se postavení dělníků zřetelně zhoršilo, se významným faktorem stávají experti. [...] Proto nemůže překvapit, že v některých průmyslových odvětvích je dnes duševní vlastnictví důležitější než kapitál“ [Rifkin 2005: 159].

Pokud kontrola lidské práce už není nutnou podmínkou výkonu moci, není ani nutné ovládat dělníky násilím a používat je k otrocké nebo nevolnické práci. Ztrácí se i potřeba směřovat rutinní práci za plat, protože jednoduchá práce přestává být potřebná a nenahraditelná. Bezproblémový chod globální ekonomiky předpokládá nerušený tok investic a vyžaduje hlavně pověstný „klid na práci“. Mocenské prostředky se posunuly od fyzické nadřazenosti přes nadřazenost ekonomickou k platbě výkupného za klid. Obrovské transfery finančních prostředků na pomoc chudým zemím a na podpory v nezaměstnanosti v zemích bohatých mohou být chápány jako takovéto výkupné. Změny ve významu placené práce se nakonec zřejmě dotknou i fungování politických systémů. Toffler [1999: 92–109] předpokládá konec diktatury většiny a nástup vlády menšin, rozšiřování prvků polopřímé demokracie a dělbu decize – zmenšení prostoru pro centrální rozhodování. „Mizející práce“ [Mareš 2004] je budoucnost velmi pravděpodobná, pokud se vyhneme katastrofickému vývoji. Jistotu o konečném úspěchu nové civilizace ale mít nemůžeme: „Víme [...], že instinktivní a vegetativní lidstvo dokázalo přetrvat, avšak dosud nemáme potvrzeno experimentálně, že obstojí i lidstvo racionální a vědecké“ [Fourastié 1969: 148].

Literatura

- ALBROW, Martin 2000. „Vítejte do globálních časů“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1.* Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 21–40.
- BECK, Ulrich 2000a. „Wohin führt der Weg, der mit dem Ende der Vollbeschäftigungsgesellschaft beginnt?“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 7–66.
- 2000b. „Na cestě do jiné moderní doby“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1.* Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 41–60.
- 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně.* Praha: SLON.

- BECKER, Gary S. 1997. *Teorie preferencí*. Praha: Grada Publishing.
- DAHRENDORF, Ralf 2000. „Nejspolehlivější záruka svobody“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 79–96.
- Die Glücklichen Arbeitslosen* 2000. „... und was machen Sie so im Leben?“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 108–121.
- FOURASTIÉ, Jean 1969. *40 000 hodin*. Praha: Mladá fronta.
- FRIEDMAN, Georges 1970. *Rozdrobená práce*. Praha: Práce.
- GIDDENS, Anthony 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- GORZ, André 2000. *Arbeit zwischen Misere und Utopie*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- GROSS, Peter 2000. „Všechno je možné“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 97–116.
- HEITMEYER, Wilhelm 2000. „Nedostatek uznání“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 117–136.
- LIESSMANN, Konrad P. 2000. „Im Schweiß deines Angesichtes“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 85–107.
- MAIER, Christian 2000. „Das Problem der Arbeit in seinen Zusammenhängen“. In: *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*. Ulrich Beck (ed.). Frankfurt a. M.: Suhrkamp, s. 67–84.
- MAREŠ, Petr 2004. „Od práce emancipující k práci mizející“. *Sociologický časopis* 2004, vol. 40, No. 1–2.
- MUMFORD, Lewis 1947. *Technika a civilizace*. Praha: Práce.
- NIPPEL, Wilfried 2000. „Erwerbsarbeit in der Antike“. In: *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Kocka, Jürgen – Offe, Claus (eds.). Frankfurt/New York: Campus, s. 54–66.
- OFFE, Claus 1996. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge: Polity Press.
- 2000. „Společnost práce“. In: *V jaké společnosti vlastně žijeme? Společenské koncepce – srovnání. Svazek 1*. Armin Pongs (ed.). Praha: ISV nakladatelství, s. 193–203.
- RIFKIN, Jeremy 2005. *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*. Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- SOBOTKA, Milan 1964. *Člověk a práce v německé klasické filosofii*. Praha: Nakladatelství politické literatury.
- TOFFLER, Alvin – TOFFLEROVÁ, Heidi 2001. *Nová civilizace. Třetí vlna a její důsledky*. Praha: Dokořán.

The Work Society and the “Happy Unemployed”

Summary

Wage labour is being eroded by the development of new technologies and is losing the significance that it had earlier in the “work society”. Technological unemployment does not simply mean the replacement of human labour, but is also caused by the development of highly automated production procedures and the growth in products that can be made only by modern technologies and not by hand. The diminution in the proportion of routine human wage work in the production of goods and now even in the provision of services cannot be conceptualised within the explanatory frameworks provided by economic concepts of a social order founded on the principle of rationality of production and consumption. In the current concept of production the traditional notion of the principle of “deserving” is starting to be challenged – or at least the notion of what “deserving” means is being interpreted in new ways in current developed society. Especially in German sociology, ideas are appearing on the need to secure basic material security for people regardless of “productive” labour performed. Changes in the perception of productive work are also manifest in the definition of wealth, which is today conceived in different terms than in agricultural and traditional industrial societies.